МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «Бакалавр»

на тему: **«Методичні прийоми вивчення на уроках історії військової справи середньовічної Європи (замки, лицарство, техніка війни)»**

Виконав: студент 4 курсу, групи IstP2-B22
спеціальності 014 Середня освіта (Історія та правознавство)
Плахтій Олексій Володимирович

Науковий керівник:
Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Боровець Іван Іванович

Кам'янець-Подільський – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ І. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження військової справи середньовічної Європи

1.1. Історіографія питання

1.2. Джерельна база

1.3. Методологічні підходи

РОЗДІЛ ІІ. Військова справа середньовічної Європи: основні аспекти (замки, лицарство, техніка війни)

2.1. Замки як елемент військової архітектури

2.2. Лицарство: організація, звичаї, роль у військових конфліктах

2.3. Техніка війни: озброєння, тактика, технології

РОЗДІЛ ІІІ. Методичні прийоми вивчення військової справи середньовічної Європи на уроках історії

3.1. Місце і роль теми у шкільному курсі

3.2. Методичні прийоми і форми роботи (проєкти, рольові ігри, віртуальні екскурсії)

3.3. Розробка фрагменту уроку

ВИСНОВКИ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена глибокою та незворотною трансформацією сучасної системи історичної освіти в Україні, яка в умовах розгортання Нової української школи вимагає рішучого переходу від пасивного накопичення фактологічного матеріалу до активного формування критичного мислення учнів. Тема військової справи середньовічної Європи традиційно викликає підвищений природний інтерес у здобувачів освіти 7 класу, проте вона є надзвичайно складною для об'єктивного викладання через тотальну романтизацію епохи у масовій культурі, кінематографі та відеоіграх. Підлітки часто сприймають лицарство, замки та битви виключно через призму героїчних міфів, не усвідомлюючи глибоких соціально-економічних антагонізмів, жорстокої прагматики та технологічної зумовленості військових конфліктів феодального суспільства. В умовах цифрової епохи традиційні методи викладання, побудовані на монологічному наративі вчителя щодо хронології війн, демонструють свою повну методичну неефективність та призводять до втрати пізнавального інтересу. Це створює нагальну потребу в розробці та системному впровадженні інтерактивних методів навчання, які дозволяють залучити школярів до самостійного конструювання історичних знань.

Об’єктом дослідження виступає освітній процес викладання всесвітньої історії у 7 класі закладів загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є методика застосування інтерактивних та дискусійних методів навчання під час вивчення військової справи середньовічної Європи.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування та практична розробка методики викладання теми мілітарної історії Середньовіччя (замків, лицарства, техніки війни) за допомогою сучасних методичних прийомів.

Для досягнення мети визначено такі **завдання**:

– проаналізувати історіографію, джерельну базу та методологічні підходи до вивчення військової справи середньовічної Європи;

– дослідити еволюцію замків як ключового елемента військової архітектури та специфіку облогової війни;

– розкрити феномен лицарства, його соціальну організацію, етичні звичаї та роль у збройних конфліктах;

– охарактеризувати розвиток техніки війни, наступального та захисного озброєння, а також еволюцію тактичних схем;

– визначити місце мілітарної тематики у шкільному курсі та обґрунтувати ефективність проєктів, рольових ігор і віртуальних екскурсій;

– розробити практичний фрагмент уроку з використанням дискусійних методів для вивчення військової справи.

Методологічну основу дослідження становить системне поєднання загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що базуються на засадничих принципах історизму, об’єктивності та багатофакторності аналізу подій епохи Середньовіччя. У роботі використано історико-генетичний метод для виявлення еволюції наступального озброєння та фортифікацій, порівняльний аналіз для зіставлення тактичних потенціалів лицарської кінноти та найманої піхоти, а також метод педагогічного моделювання для створення прикладних сценаріїв інтерактивних навчальних занять.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Західної та Центральної Європи, насамперед землі Французького, Англійського королівств та Священної Римської імперії, які стали головною ареною розвитку класичної лицарської культури та замкової архітектури.

Хронологічні межі роботи охоплюють період XI–XV ст., починаючи від етапу масового мурованого замкового будівництва та оформлення лицарства як закритого соціального стану, до початку так званої «порохової революції» та утвердження професійних найманих армій піхоти, що ознаменувало кризу феодальної військової машини. У педагогічному аспекті хронологія охоплює сучасний етап розвитку методики викладання історії в Україні.

Елементи наукової новизни полягають у спробі комплексного поєднання глибокого фахового аналізу мілітарної історії Середньовіччя з інноваційними цифровими та інтерактивними інструментами для базової школи. У роботі запропоновано авторський підхід до викладання військової справи не як статичного переліку озброєння чи битв, а як динамічного технологічного та соціального процесу. Продемонстровано механізм використання 3D-моделювання замків та рольових дебатів щодо ефективності тактики (наприклад, битви при Кресі) для розвитку в учнів 7 класу здатності до критичної деконструкції романтизованих міфів про Середньовіччя.

Практичне значення отриманих результатів полягає у формуванні готового методичного кейсу для вчителів історії, який включає алгоритми проведення рольових ігор, використання віртуальних екскурсій та покроковий сценарій дискусійного уроку. Розроблені матеріали можуть бути безпосередньо використані на уроках всесвітньої історії у 7 класі, під час проведення історичних гуртків, а також у системі професійної підготовки майбутніх педагогів-істориків у вищих навчальних закладах під час проходження педагогічної практики.

Апробація результатів дослідження проходила шляхом обговорення основних положень роботи на засіданнях кафедри всесвітньої історії, де матеріали отримали схвальні відгуки та методичні поради. Ключові висновки розвідки були оприлюднені у форматі доповіді на щорічній студентській науковій конференції. Крім того, напрацьовані методичні рекомендації були належним чином оформлені та опубліковані у вигляді тез у збірнику наукових праць студентів, що засвідчує практичну перевірку та наукову достовірність результатів дослідження.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 3-х розділів, 9-ти підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури, що нараховує 57 позицій. Загальний обсяг роботи становить 51 сторінка.

РОЗДІЛ І. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження військової справи середньовічної Європи

1.1. Історіографія питання

Стан наукової розробки проблеми, що розглядається у даному кваліфікаційному дослідженні, характеризується наявністю надзвичайно широкого, багатовимірного та структурованого історіографічного комплексу. Цей масив фахової літератури акумулює передові здобутки як вітчизняної, так і провідної зарубіжної (зокрема, британської, французької та німецької) медієвістики і військової історії. Накопичений науковий досвід дозволяє відійти від спрощеного розуміння військових конфліктів минулого як звичайного переліку дат та імен полководців, пропонуючи натомість глибокий соціокультурний аналіз.

З огляду на комплексну, двоєдину структуру нашої бакалаврської роботи, яка органічно поєднує фактологічний військово-історичний аналіз із прикладними методико-дидактичними розробками, усю сукупність опрацьованої наукової літератури доцільно класифікувати за тематичним принципом. Такий підхід дає змогу виокремити декілька магістральних груп, кожна з яких виконує свою специфічну функцію у формуванні загальної концепції дослідження.

Першу групу формують праці концептуального, макроісторичного характеру, які закладають методологічні підвалини розуміння середньовічного суспільства загалом. Базовою для нашого дослідження є безсмертна класична праця видатного французького історика, співзасновника школи «Анналів» Марка Блока «Феодальне суспільство» [12]. Автор блискуче розкриває глибинну сутність васально-ленної системи, переконливо доводячи, що монополія на легітимне ведення війни була нерозривно пов'язана із землеволодінням.

М. Блок майстерно демонструє, як економічний базис феодалізму створив унікальний, замкнений соціальний стан важкоозброєних вершників. Для цієї еліти війна стала не просто професією чи тимчасовим обов'язком, але й єдиним прийнятним способом життя, що формував їхню ідентичність. Дослідник детально описує психологічний зв'язок між сеньйором та васалом, який виступав головним цементуючим фактором середньовічної армії в умовах відсутності регулярної державної платні.

Важливість французької історіографічної традиції для вивчення ментальностей та соціальних структур Середньовіччя розгорнуто розглядається у спеціалізованому дослідженні Ж. Дюпон-Мельниченко та В. Ададурова [23]. Розуміння інноваційних підходів школи «Анналів» дозволяє нам остаточно відійти від традиційного, сухого опису битв як простого просторового переміщення військ на карті.

Загальноєвропейський контекст епохи, свідомо позбавлений зайвої літературної романтизації, майстерно відтворено у фундаментальній праці німецького історика Фердинанда Зайбта «Блиск і вбогість Середньовіччя» [25]. Дослідник гранично прагматично описує суворі, часто непривабливі реалії довготривалих військових кампаній. Він акцентує увагу на катастрофічних проблемах з логістикою, браку провіанту, спалахах епідемій у переповнених військових таборах та неймовірній жорстокості під час облог міст.

Цей об'єктивний, іноді жорсткий підхід є вкрай необхідним для деконструкції міфів про «шляхетні», безкровні лицарські війни, які часто насаджуються кінематографом. Глобальні ж мілітарні та цивілізаційні зрушення на європейському континенті масштабно проаналізовано у компендіумі Нормана Дейвіса «Європа: Історія» [43]. Дейвіс чудово ілюструє процеси дифузії військових технологій, показуючи, як поява нових видів зброї перекроювала політичні кордони держав.

Наступний пласт у межах першої групи становлять узагальнюючі праці вітчизняних медієвістів, які формують міцну академічну базу викладання

дисципліни у вищій школі. Двотомне фундаментальне видання В. О. Балуха, О. В. Балуха та В. П. Коцура [40; 41] забезпечує системне, хронологічно послідовне розуміння еволюції європейських держав від Раннього до Пізнього Середньовіччя. Автори приділяють значну, фокусну увагу ролі військового чинника у складних процесах політичної централізації станово-представницьких монархій Європи.

Вагомим концептуальним підґрунтям є також курс лекцій О. О. Крижановської та О. П. Крижановського [44]. У цій праці дуже детально та з опорою на широку джерельну базу розглядається генеза військової еліти Західної Європи. Автори простежують формування інститутів раннього лицарства на руїнах Каролінзької імперії, пояснюючи, як розпад єдиної державної влади призвів до приватизації військових функцій місцевими феодалами.

Особливе місце у вітчизняній історіографії посідає університетський підручник під редакцією авторитетного львівського медієвіста Л. В. Войтовича «Medium aevum; Середні віки» [19]. Ця праця відзначається комплексним, багатовимірним цивілізаційним підходом. У ній військова справа розглядається не як ізольований феномен, а як невід'ємна, органічна складова загальної матеріальної та духовної культури європейців, що впливала на розвиток ремесел, торгівлі та навіть релігійної філософії.

Прикладні аспекти вивчення цих складних історичних процесів ґрунтовно викладено у навчально-методичному посібнику В. В. Кузовкова і К. В. Горбенка [45]. Важливу практичну роль відіграє також фаховий практикум В. В. Гордієнка та співавторів [42]. Ці видання пропонують ефективні алгоритми роботи зі специфічними історичними джерелами та картографічним матеріалом, що стає у пригоді під час підготовки вчителя до уроків.

Друга, надзвичайно репрезентативна та об'ємна група літератури повністю сфокусована на загальній та спеціалізованій військовій історії. Розвиток стратегії, оперативного мистецтва та тактики від стародавності до

епохи раннього Нового часу аналізується у навчальних посібниках колективу авторів під керівництвом В. В. Пугача і С. С. Корольова [26], а також в окремій авторській праці С. Корольова [27].

Фундаментальною та визначальною для нашого дослідження є об'ємна монографія Л. Войтовича та Ю. Овсінського «Історія війн і військового мистецтва» [18]. У цій роботі автори подають справді вичерпний, майже енциклопедичний аналіз еволюції європейських збройних сил. Вони детально, з використанням схем та розрахунків, розбирають перебіг ключових битв Середньовіччя, звертаючи увагу на особливості рельєфу, погодні умови та моральний стан військ.

Окремим, дуже цікавим історіографічним блоком у межах військової проблематики є глибокі дослідження, присвячені феномену лицарства, його етиці, соціальному статусу та повсякденню. Праця Ю. Г. Грачева [21] аналізує специфіку англійського лицарства. Автор доводить, що англійська військова еліта, на відміну від більш консервативної французької, була значно схильнішою до прагматизму, активно використовувала спішену тактику бою та швидше адаптувалася до комерціалізації війни.

Релігійно-мілітарний вимір лицарського стану надзвичайно ґрунтовно досліджує Д. Є. Забзалюк у своїй монографії [24]. Дослідник розкриває феномен діяльності духовно-лицарських орденів (тамплієрів, госпітальєрів, тевтонців), які поєднали у собі чернечу аскезу з військовим професіоналізмом. У праці детально розібрано логістику хрестоносного руху, фінансові операції орденів та їхній вплив на розвиток європейської фортифікаційної інженерії на Близькому Сході.

Надзвичайно глибоко проблему системної трансформації лицарського стану в Англії розроблено у серії аналітичних праць Р. О. Кшановського [31;32; 33]. У своїх розвідках дослідник фокусується на буремній добі короля Едуарда III. Він ретельно аналізує соціально-політичні, економічні та суто військові аспекти переходу від традиційного васального ополчення до

контрактної (індентурної) системи комплектування армії, яка довела свою ефективність під час Столітньої війни.

Окрім того, Р. О. Кшановський надає дуже цінний історіографічний огляд особливостей проведення лицарських турнірів, аналізуючи еволюцію поглядів істориків на це явище. Тему лицарських турнірів як надзвичайно важливого елемента військової підготовки у мирний час також детально розглядає Ю. Скіра [48]. Дослідник підкреслює їхню подвійну роль: турніри були не лише «школою війни» та інструментом підтримки бойових навичок, але й слугували потужним соціальним ліфтом для збіднілих, безземельних лицарів, дозволяючи їм здобувати багатство і славу.

Значну і цілком виправдану увагу сучасні вітчизняні науковці приділяють матеріальній складовій війни - еволюції озброєння та захисних обладунків. Оглядова стаття К. Валентирової [15] містить вичерпний історіографічний зріз досліджень середньовічної клинкової зброї в Європі. Авторка систематизує існуючі археологічні типології мечів (зокрема, за Оукшоттом) та показує, як форма клинка реагувала на зміни у захисному спорядженні противника.

Абсолютно інноваційним та свіжим є підхід Б. В. Гринчишина [22]. Цей дослідник пропонує активно використовувати методи історичного європейського фехтування та здобутки експериментальної археології для суто наукового розуміння біомеханіки середньовічного бою. Такий практичний, прикладний ракурс дозволяє остаточно спростувати популярні обивательські міфи про неймовірну вагу мечів та абсолютну неповороткість закутих у лати воїнів, доводячи їхню високу мобільність і витривалість на полі бою.

Еволюцію захисного озброєння часів довготривалої Столітньої війни надзвичайно скрупульозно аналізує Ю. В. Борискін [13]. Автор детально простежує безперервну, напружену гонку озброєнь між потужним англійським довгим луком (longbow) та французьким пластинчастим обладунком. Дослідник показує, як необхідність захисту від бронебійних стріл

зрештою призвела до створення технологічно досконалих суцільнометалевих (так званих "білих") лат у XV столітті.

Цей же науковець у своїй наступній розвідці [14] системно вводить у науковий обіг нові публікації джерел до історії Столітньої війни, що суттєво розширює і збагачує нашу джерельну базу. Матеріально-технічне спорядження англійської армії, складні питання королівської логістики, транспортування коней морем та постачання тисяч стріл докладно розглядає О. М. Купченко-Гринчук [29]. Для компаративного аналізу та проведення дидактичних паралелей з вітчизняною історією у дослідженні було використано ґрунтовну статтю В. Г. Бережанського [11], присвячену специфіці озброєння війська Київської Русі.

Один із центральних і найважливіших сюжетів військової медієвістики — глибока криза класичного лицарського війська та паралельна поява професійних найманців — фундаментально розкрито у новітніх дисертаційних дослідженнях українських науковців. М. М. Куцин [30] здійснює бездоганний історіографічний зріз цієї складної проблеми. Він систематизує погляди різних європейських наукових шкіл на причини занепаду домінування важкої кінноти на полі бою.

Логічним і змістовним продовженням цієї тематики є дисертаційна робота І. Мацюка [34], присвячена тривалому переходу до професійного найманого війська у проміжку з XII по XVI століття. Дослідник надзвичайно ретельно аналізує економічні причини становлення інституту найманців (таких як кондотьєри в роздробленій Італії чи сумнозвісні рутьєри у Франції).

Дотичними і доповнюючими до цієї проблематики є також ґрунтовні аналітичні статті Л. Кривизюка [28] та Л. В. Войтовича [17]. Ці автори розкривають перші етапи інституалізації постійних регулярних армій (зокрема, утворення ордонансних рот у Франції за короля Карла VII). Окремо вони досліджують зростаючу роль добре озброєних і дисциплінованих міських піхотних ополчень (наприклад, фламандців чи швейцарців) у процесі

поступового, але неухильного руйнування лицарської монополії на ведення бойових дій.

Третю велику групу становить спеціалізована західна англомовна історіографія. Цей блок літератури задає найсучасніші світові концептуальні тренди у вивченні військової історії Середньовіччя і дозволяє позбутися пострадянської провінційності. Праці провідного британського фахівця, професора Ендрю Айтона [52-54] є концептуально важливими і навіть незамінними для нашого дослідження. У своїй відомій монографії «Knights and Warhorse» А. Айтон розкриває вирішальне значення якісного бойового коня в економіці та тактиці англійської аристократії, доводячи, що втрата коня часто дорівнювала фінансовому краху родини.

Технологічний аспект цих масштабних військових змін, зокрема перші кроки впровадження вогнепальної зброї (аркебуз, ручниць) та артилерії, глибоко аналізує К. Т. Оллманд [50]. Він розглядає, як порох змінив не лише тактичні схеми піхоти у XIV–XV століттях, але й архітектуру укріплень. Особливості проведення ключових європейських битв (від нормандського завоювання при Гастінгсі до фіналу Війни Троянд при Босворті) докладно розібрано у співавторській праці К. ДеВріса та М. Доерті [55]. Ця книга відзначається чудовими, високодеталізованими тактичними картосхемами, які можна безпосередньо адаптувати для використання на шкільних уроках.

Фінансові, організаційні та складні геральдичні аспекти проведення помпезних лицарських турнірів в Англії досліджено в класичній статті С. Англо [51]. Надзвичайно важливий просторовий аспект середньовічної війни - поліоркетику (мистецтво облоги) та замкову архітектуру - системно висвітлено у колективній праці Р. Атцбаха і В. Мейєра «Castles at War» [56]. Автори аргументовано доводять, що середньовічний замок був не мертвою статичною спорудою, а динамічним, високотехнологічним військовим механізмом. Замки постійно еволюціонували у відповідь на розвиток облогової артилерії, переходячи від пасивної оборони товстих стін до активного фланкуючого вогню з винесених веж. Для постійної актуалізації

нашого дослідження та оперативного ознайомлення з найновішими науковими гіпотезами було також залучено матеріали авторитетного західного профільного журналу «Medieval Warfare» [57].

Четверту магістральну групу історіографічної бази формує комплекс суто педагогічних та дидактичних досліджень. Базові філософські та дидактичні принципи сучасної освіти глибоко розкрито у працях одного з головних ідеологів оновлення шкільної історії О. І. Пометун. Її концептуальні статті [46] та класичний методичний посібник, написаний у співавторстві з Г. О. Фрейманом [47], доводять незворотність змін. Автори наголошують, що механічне, нецікаве для дітей заучування хронології битв має поступитися місцем формуванню предметних та громадянських компетентностей через постійну активну, дослідницьку діяльність учнів. Цю прогресивну думку підтримують і розвивають Г. Г. Яковенко у своєму методичному посібнику [49] та колектив авторів монографії з проблем професійної педагогічної освіти.

П'ята, остання, але вкрай важлива для практичного впровадження група нашої джерельно-історіографічної бази представлена актуальними нормативно-навчальними виданнями. До неї належать чинні інтегровані та модельні навчальні програми [39], які жорстко і чітко регламентують обсяг історичного матеріалу, обов'язковий для засвоєння у базовій середній школі.

Для аналізу було обрано лінійку підручників авторитетних вітчизняних авторських колективів: І. Д. Васильківа [16], О. В. Гісема [20], Н. Г. Подаляк [35], О. І. Пометун [36], Н. М. Сорочинської [37] та І. Я. Щупака [38]. Усі ці навчальні книги видані у 2020 році та безпосередньо відображають перші реальні кроки масштабної реформи Нової української школи (НУШ) у базовій ланці освіти.

Підсумовуючи розгорнутий огляд історіографічної бази, можна з абсолютною впевненістю стверджувати, що обрана тема бакалаврського дослідження забезпечена надзвичайно потужним, багатовекторним та концептуально сучасним масивом літератури. Академічні праці українських та західних істориків створюють міцний, бездоганний фактологічний

фундамент для глибинного розуміння принципів розвитку замкової архітектури, сутності лицарської етики та закономірностей еволюції озброєння.

1.2. Джерельна база

Джерельна база даного кваліфікаційного дослідження становить репрезентативний, багатовимірний та інформативно насичений комплекс матеріалів, який дозволяє всебічно та об'єктивно розкрити як суто історичні, так і педагогіко-методичні аспекти проблеми еволюції військового мистецтва епохи Середньовіччя та його інтеграції у шкільний курс всесвітньої історії. Залучений масив першоджерел характеризується високим ступенем достовірності, фактологічної щільності та типологічної різноманітності, що забезпечує міцне емпіричне підґрунтя для формулювання обґрунтованих наукових висновків. З огляду на комплексну, міждисциплінарну структуру бакалаврської роботи, яка органічно поєднує військово-історичний аналіз із розробкою практичних дидактичних матеріалів, усю сукупність використаних джерел доцільно класифікувати за їхнім походженням, функціональним призначенням та інформаційним потенціалом.

Відповідно до цих критеріїв було виокремлено чотири магістральні групи: офіційні нормативно-правові акти та навчально-методичні програми, що регламентують освітній процес у закладах загальної середньої освіти України; західноєвропейські наративні пам'ятки (хроніки), які фіксують перебіг військових кампаній; спеціалізовані військово-технічні трактати (фехтувальні мануали), що ілюструють еволюцію індивідуального бою; а також художньо-історичні пам'ятки епічного жанру та адаптовані навчальні збірники документів.

Першу магістральну групу джерел формує комплекс державних нормативно-правових актів та навчальних програм, які становлять директивну та методичну основу для написання третього, практичного розділу бакалаврської роботи. Ці документи жорстко регламентують мету, завдання,

змістове наповнення та очікувані результати історичної освіти в сучасній українській школі. Базовими документами у цьому контексті є Державні стандарти базової середньої освіти різних років затвердження, порівняльний аналіз яких дозволяє простежити еволюцію вітчизняної освітньої парадигми. Державний стандарт 2011 року [1] фіксував перехідний етап у викладанні історії, де ще зберігався значний акцент на фактологічному засвоєнні матеріалу. Натомість Державний стандарт базової середньої освіти 2020 року [2], який є фундаментальним документом реформи Нової української школи (НУШ), засвідчує остаточне зміщення дидактичних пріоритетів. Відповідно до цього документа, вивчення військових конфліктів Середньовіччя більше не може зводитися до механічного заучування дат битв чи імен полководців; воно має слугувати інструментом для формування ключових компетентностей учнів: інформаційної, просторової, логічної та громадянської.

У дослідженні використано навчальну програму для 6–11 класів у редакції 2022 року [4] та новітню Модельну навчальну програму «Всесвітня історія. 7–9 класи» [3]. Ці документи визначають обов'язковий перелік понять (лицарство, духовно-лицарські ордени, Столітня війна, арбалет, вогнепальна зброя), які мають бути засвоєні семикласниками. Модельна програма надає вчителю значну автономію у виборі методичного інструментарію, що створює сприятливі умови для розробки та впровадження у навчальний процес інтерактивних занять, рольових ігор та проєктів, присвячених історії середньовічної фортифікації чи тактиці лицарської кінноти.

Другу, надзвичайно вагому для історичної реконструкції групу становлять західноєвропейські наративні писемні пам'ятки, передусім історичні хроніки періоду Пізнього Середньовіччя. Центральне місце у цій групі посідають знамениті «Хроніки» Жана Фруассара (використані в класичному англомовному виданні «The Chronicles of Froissart») [8]. Цей монументальний твір є найважливішим і найдетальнішим наративним джерелом для вивчення військового мистецтва часів Столітньої війни (XIV століття). Фруассар, будучи наближеним до аристократичних кіл, з

безпрецедентною точністю описує логістику військових кампаній, організацію облог міст і замків, а також деталі озброєння та тактики обох сторін конфлікту. Саме з його текстів ми отримуємо яскраве уявлення про шок французького лицарства від зіткнення з масованим вогнем англійських довгих луків у битві при Кресі (1346 р.) та катастрофу при Пуатьє (1356 р.).

Попри певну прихильність автора до лицарських ідеалів та схильність до романтизації аристократичної доблесті, «Хроніки» містять величезний масив суто прагматичної військової інформації: від вартості утримання найманців до ефективності використання ранньої артилерії. Для коректної інтерпретації подібних наративних текстів та уникнення некритичного сприйняття суб'єктивних оцінок хроністів у дослідженні було залучено матеріали спеціалізованого збірника «The Medieval Chronicle IV» [10].

Третя специфічна група джерельної бази представлена фаховими військово-технічними пам'ятками, а саме ілюстрованими посібниками з бойових мистецтв (фехтбухами). Винятковим за своєю репрезентативністю та унікальністю джерелом у цій категорії є трактат німецького майстра зброї Ганса Тальгоффера «Medieval Combat Manual» (у виданні 2000 року) [9]. Цей манускрипт, створений у середині XV століття, є безцінним візуальним та текстовим документом, який повністю руйнує популярний у масовій культурі стереотип про середньовічний бій як про незграбне і хаотичне рубання важкими мечами.

Праця Тальгоффера є суворою, прагматичною інструкцією, яка доводить, що військова справа та індивідуальний бій (як на полі битви, так і під час судових поєдинків) були високорозвиненою, систематизованою наукою. Джерело містить сотні детальних ілюстрацій, що супроводжуються лаконічними коментарями, які демонструють техніку володіння різноманітними видами зброї: довгим мечем (longsword), бойовим молотом (pollaxe), кинджалом, списом та щитом-павезою. Особливу цінність для нашого дослідження становлять розділи трактату, присвячені бою в повних латних обладунках (harnischfechten).

Четверта група джерел охоплює художньо-історичні пам'ятки епічного жанру та спеціалізовані навчальні збірники документів, які відіграють роль важливого посередника між академічною медієвістикою та педагогічною практикою. До цієї групи належать класичні тексти раннього та класичного Середньовіччя: «Пісня про Роланда» [6] та «Пісня про мого Сіда» [5], залучені до дослідження за допомогою фундаментальної хрестоматії. Хоча епічні поеми не можуть вважатися точними хроніками військових подій, вони є неперевершеними історико-антропологічними джерелами для вивчення військової ментальності, системи цінностей, мотивації та етичного кодексу лицарського стану. «

Окремо слід виділити навчальний посібник Я. С. Семко «Лицарство та хрестові походи середньовіччя: документи та матеріали» [7]. Це видання містить ретельно відібраний, перекладений та методично адаптований комплекс першоджерел (папських булл, статутів духовно-лицарських орденів, описів облог з арабських та європейських позицій). Залучення цього посібника забезпечує наше дослідження готовим дидактичним інструментарієм для розробки практичних занять у 7 класі, дозволяючи вчителю ефективно організувати роботу школярів з історичними документами.

Узагальнюючи детальну характеристику залученої джерельної бази, можна з абсолютною упевненістю констатувати, що обрана тема бакалаврського дослідження забезпечена міцним, репрезентативним та різноплановим масивом першоджерел

1.3. Методологічні принципи та методи дослідження

Методологічна основа даного кваліфікаційного дослідження являє собою комплексний, багаторівневий та міждисциплінарний конструкт, зумовлений двоєдиною специфікою самої роботи. Вона органічно поєднує фундаментальний історичний аналіз еволюції військової справи середньовічної Європи із прикладними педагогіко-дидактичними розробками. Побудова надійної методологічної бази вимагала інтеграції гносеологічних

напрацювань сучасної медієвістики, спеціалізованої військової історії, а також загальної педагогіки та профільної методики викладання історії.

Фундаментом історичного та педагогічного аналізу у нашому дослідженні виступають базові засади наукового пізнання. **Принцип історизму** вимагає розглядати військову справу Середньовіччя, еволюцію лицарського стану та розвиток фортифікаційної архітектури не як статичні явища, а в їхній безперервній динаміці та тісному взаємозв'язку з конкретними соціально-економічними реаліями відповідної епохи. Водночас **принцип наукової об'єктивності** зумовлює необхідність критичного, неупередженого ставлення до джерельної бази, вимагаючи відмови від надмірної романтизації лицарства, яка традиційно властива масовій культурі та художній літературі.

Важливу роль у дослідженні відіграє **принцип системності**. Він дозволяє розглядати тогочасні збройні сили, оборонні споруди та тактику як взаємозалежні елементи єдиної військово-феодальної машини, де зміна одного компонента (наприклад, поява потужного арбалета чи вогнепальної зброї) неминуче призводила до трансформації всієї структури (переходу до суцільнометалевих лат та бастіонів).

Реалізація визначених принципів здійснювалася за допомогою розгалуженої системи методів, першим рівнем якої є загальнонаукові інструменти. **Метод наукового аналізу** застосовувався для деконструкції складних мілітарних явищ; зокрема, це дозволило розкласти комплексне поняття «військове мистецтво» на такі самостійні предмети дослідження, як еволюція наступального озброєння, тактика бою та фортифікація. **Метод синтезу**, своєю чергою, забезпечив об'єднання цих розрізнених елементів у цілісну картину функціонування середньовічної армії під час кампаній.

Метод індукції використовувався при переході від вивчення одиничних історичних фактів (наприклад, перебігу битви при Азенкурі чи Кресі) до формулювання загальних висновків щодо незворотної кризи важкої лицарської кінноти. Натомість **метод дедукції** дозволив застосовувати загальні теоретичні знання про кризу феодалізму для пояснення конкретних

змін у тактиці найманих піхотних військ пізнього Середньовіччя. **Метод абстрагування** виявився необхідним для виокремлення сутнісних характеристик лицарського стану, відкидаючи другорядні регіональні відмінності між країнами.

Для впорядкування великих масивів військово-історичної інформації залучено **метод класифікації**, за допомогою якого було чітко структуровано типи середньовічного озброєння та етапи розвитку європейської замкової архітектури. **Термінологічний метод** допоміг науково коректно окреслити та дидактично адаптувати специфічний понятійний апарат (донжон, машикулі, куртуазність, требуше) для його подальшого безпомилкового використання у тексті роботи та під час проведення шкільних уроків у 7 класі.

Стрижневим інструментарієм історичної частини роботи (першого та другого розділів) став комплекс спеціально-історичних методів. **Історико-генетичний метод** дозволив простежити генезу явищ від моменту їхнього зародження до етапу занепаду (наприклад, еволюцію замку від примітивної деревно-земляної системи «мотт-і-бейлі» до складних кам'яних концентричних комплексів). **Проблемно-хронологічний метод** сприяв структуруванню історичного матеріалу за чіткими часовими періодами, виділяючи ключові етапи розвитку військової техніки у хронологічній послідовності.

Історико-порівняльний (компаративний) метод уможливив об'єктивне зіставлення бойових можливостей та тактичних переваг лицарської кінноти у порівнянні з дисциплінованою найманою піхотою, а також порівняння східноєвропейських фортифікаційних традицій із західноєвропейськими аналогами. **Історико-типологічний метод** слугував інструментом для виділення спільних ознак військових систем різних країн Європи, об'єднуючи їх у єдині типологічні моделі розвитку військової справи.

Для глибшого розуміння довгострокових соціальних процесів застосовано **ретроспективний метод**, який дозволив вивчати середньовічну військову організацію, відштовхуючись від уже відомих нам наслідків її

розпаду у ранній Новий час. **Історико-антропологічний метод** був критично необхідним для фахового аналізу куртуазної літератури та епосу з метою реконструкції ціннісних орієнтирів, емоційного стану і повсякденного життя середньовічного воїна у військових таборах.

Оскільки третій розділ кваліфікаційної роботи має яскраво виражений прикладний педагогічний характер, обов'язковою умовою стало залучення спеціальних методів педагогіки та дидактики. Базовим тут виступив **праксиметричний метод** (аналіз продуктів діяльності), який полягав у ретельному вивченні чинних Державних стандартів базової середньої освіти, модельних програм НУШ та календарно-тематичних планів для визначення нормативних рамок.

Широко використовувався **метод структурно-функціонального аналізу навчальної літератури**. Завдяки йому було здійснено критичне зіставлення того, як тема лицарства та середньовічних війн подається у різних поколіннях шкільних підручників з всесвітньої історії. **Метод педагогічного аналізу та інтерпретації** застосовувався для оцінки дидактичного потенціалу історичних джерел (хронік, військових трактатів) з метою їхньої мовної та змістової адаптації для адекватного сприйняття семикласниками.

Особливе, формуюче значення у методичній частині відіграв **метод дидактичного моделювання**. Цей інструментарій передбачав теоретичне конструювання інноваційних форм уроку, зокрема розробку сценаріїв рольових ігор (моделювання лицарського турніру чи облоги замку) та віртуальних екскурсій, які б повністю відповідали віковим когнітивним особливостям підлітків. Також було задіяно **метод педагогічного проєктування**, за допомогою якого розроблено алгоритми аналітичної та дослідницької роботи учнів із першоджерелами. Симбіоз усіх цих методів забезпечив внутрішню логіку дослідження та дозволив ефективно трансформувати складний мілітарний фактаж у дієвий шкільний навчальний контент.

РОЗДІЛ ІІ. ВІЙСЬКОВА СПРАВА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ (ЗАМКИ, ЛИЦАРСТВО, ТЕХНІКА ВІЙНИ)

2.1. Замки як елемент військової архітектури: еволюція, конструкція та специфіка облогової війни

Інституціоналізація середньовічного замку (лат. castellum) постає визначальним, системоутворюючим фактором у розумінні військово-адміністративної парадигми, соціальної стратифікації та політичної організації Європи епохи Високого та Пізнього Середньовіччя. У площині військової історії та історіографії даний об'єкт не підлягає інтерпретації виключно як статична, пасивна оборонна споруда; він являв собою комплексну, багатофункціональну фортифікаційну систему, що зазнавала перманентної трансформації під безпосереднім впливом еволюції засобів нападу та тактики ведення бойових дій [18, с. 245]. Цей процес формував класичну діалектичну єдність протиборства облогових засобів та фортифікаційних елементів, де кожна інновація у сфері поліоркетики (мистецтва облоги) неминуче стимулювала адекватну відповідь у сфері військової архітектури.

Локалізація фортифікаційних споруд детермінувалася жорсткими імперативами військової стратегії, геополітичної доцільності та адміністративного контролю над територією [56, p. 45]. Розміщення об'єктів здійснювалося з метою встановлення домінування над ключовими транспортними артеріями, торговельними шляхами, річковими переправами, гірськими перевалами або адміністративними центрами родючих аграрних районів. Топографічні особливості ландшафту інтегрувалися в оборонний периметр як його невід'ємна складова: природні скельні утворення, стрімкі схили, річкові меандри або болотисті низовини використовувалися для

оптимізації ресурсних витрат на зведення штучних перешкод та посилення неприступності об'єкта.

Зведення замку кваліфікується як масштабний макроекономічний захід, що вимагав мобілізації колосальних матеріально-технічних, фінансових та людських ресурсів [43, с. 412]. Процес будівництва кам'яної твердині міг тривати десятиліттями, залучаючи до робіт сотні кваліфікованих ремісників (мулярів, каменярів, теслярів, ковалів) та тисячі одиниць некваліфікованої робочої сили для транспортування матеріалів та важких земляних робіт. Цей тягар лягав переважно на плечі місцевого залежного селянства у формі феодальних повинностей, що часто призводило до виснаження регіональної економіки. Організація складної логістики постачання каменю, вапна, деревини та металу вимагала розгалуженої адміністративної структури, здатної безперебійно фінансувати такі проєкти. Приклади королівських замків, таких як Бомаріс в Уельсі, Шато-Гайяр у Франції або твердині хрестоносців на кшталт Крак де Шевальє в Сирії, демонструють значне, а часом і критичне навантаження на державну чи орденську скарбницю. Це дозволяє розглядати їх не лише як суто утилітарні мілітарні об'єкти, а і як монументальні символи фінансової спроможності, тотального контролю та непорушності феодальної влади на підкорених територіях [56, p. 88].

Генеза замкової архітектури об'єктивно простежується від поширення у X–XI ст., зокрема в період масового «інкестелламенто», укріплень типу «мотт-і-бейлі». Штучний насип (мотт), сформований з ґрунту, вийнятого при копанні глибокого рову, увінчаний дерев'яною вежею-донжоном, у комплексі з господарським передграддям (бейлі), огородженим міцним частоколом та системою ровів, став надзвичайно ефективним інструментом швидкого встановлення контролю. Цей тип укріплень, масово та системно застосований норманами під час завоювання Англії у 1066 р., дозволяв невеликому, але професійному кінному гарнізону контролювати та залякувати значні масиви ворожого місцевого населення [19, с. 234]. Втім, вкрай низька резистентність деревини до вогню, гниття у вологому кліматі та механічного руйнування, а

також стрімке зростання потужності облогових метальних машин, зумовили безальтернативний та закономірний перехід до монументального кам'яного зодчества у XII ст.

Домінантою архітектурного ансамблю класичного періоду виступав донжон – масивна, автономна кам'яна вежа, що поєднувала функції безпечної резиденції феодала, адміністративного центру та останнього, найбільш захищеного рубежу оборони [56, p. 112]. Конструктивні особливості ранніх прямокутних донжонів передбачали наявність стін екстремальної товщини (від трьох до п'яти метрів), посилених кутовими пілястрами, та розташування єдиного вузького входу на рівні другого або третього ярусу, куди можна було дістатися лише приставними дерев'яними сходами, які миттєво спалювалися у разі штурму. Внутрішня організація простору характеризувалася суворою вертикальною ієрархізацією: глибокі нижні підвальні рівні відводилися під склади провіанту, колодязі та арсенали, середні яруси слугували для розміщення озброєного гарнізону, а світліші верхні поверхи з камінами призначалися для проживання сеньйора та його родини.

Прогрес у сфері поліоркетики, зокрема впровадження та постійне вдосконалення потужних гравітаційних метальних механізмів, здатних методично руйнувати кам'яну кладку масивними снарядами, зумовив необхідність докорінного перегляду оборонних концепцій [18, с. 310]. Відбувся парадигмальний перехід від принципу «пасивної масивності», коли захисники просто ховалися за товстими стінами, до концепції активної, ешелонованої флангової оборони. Така геометрична конфігурація не лише оптимізувала сектори огляду та обстрілу для лучників, але й суттєво підвищувала стійкість конструкції до ударної дії таранів та кам'яних ядер завдяки ефекту рикошету та розсіюванню кінетичної енергії по дузі. Винесення веж далеко за лінію мурів уможливило ведення щільного перехресного вогню вздовж стін, що гарантувало ефективне ураження противника, який намагався наблизитися до основи фортеці зі штурмовими драбинами [55, p. 89].

Апогеєм середньовічної інженерної думки вважається розробка та практичне впровадження складної системи концентричної оборони у кінці XIII – на початку XIV ст., що передбачала наявність кількох автономних кілець мурів, вписаних одне в одне [56, p. 145]. Зниження висоти зовнішньої стіни відносно внутрішньої дозволяло захисникам здійснювати одночасний, нищівний ешелонований обстріл противника з кількох висотних рівнів, не заважаючи один одному. Міжстінний простір (цвінгер) функціонував як смертельна тактична пастка: подолання першого рубежу неминуче призводило до потрапляння штурмових загонів в обмежену зону перехресного вогню з домінуючих позицій внутрішнього кільця, звідки відступити було вже майже неможливо.

Найбільш вразливий елемент системи – в'їзна брама – був трансформований у надзвичайно потужний, самостійний оборонний вузол (барбакан). Цей комплекс оснащувався підйомними мостами на масивних ланцюгах, кількома рядами важких дубових або залізних решіток (герс) та спеціальними отворами у склепіннях проїзду, через які на атакуючих скидали каміння, лили окріп або розпечений пісок. Характерною і визначальною ознакою мілітарних конфліктів досліджуваного періоду була беззаперечна превалююча роль довготривалих облогових операцій над відкритими польовими битвами, оскільки контроль над територією залежав виключно від контролю над опорними пунктами [18, с. 325]. Облога являла собою надзвичайно складне логістичне, інженерне та психологічне протистояння, що виснажувало економіку обох сторін і могло тривати від кількох місяців до кількох років.

Стратегія нападників реалізовувалася шляхом кривавого прямого штурму або методичної довготривалої блокади, яка цинічно спрямовувалася на повну ізоляцію гарнізону та вичерпання його життєво необхідних матеріальних ресурсів. Відтак, наявність надійного, автономного та глибокого джерела водопостачання всередині замкового периметра розглядалася як абсолютно критичний фактор обороноздатності, який часто виявлявся значно

важливішим за товщину стін. Блокада супроводжувалася катастрофічними гуманітарними наслідками: голод змушував гарнізон вдаватися до крайнощів, зокрема до жорстокої практики вигнання із замку так званих «зайвих ротів» (жінок, дітей, старих), яких нападники часто відмовлялися пропускати через свої лінії, прирікаючи цивільне населення на повільну смерть від голоду у ровах між двома таборами [12, с. 245]. У разі обрання тактики активного штурму застосовувався широкий, високоспеціалізований арсенал інженерних засобів, включаючи важкі тарани, надійно сховані під масивними захисними конструкціями («черепахами»), та гігантські рухомі облогові вежі, що вимагало попередньої колосальної інженерної підготовки місцевості, зокрема засипання фортечних ровів та вирівнювання ґрунту під вогнем противника [56, p. 210].

Артилерія допорохової епохи, представлена торсійними та тенсійними машинами (балістами, катапультами), а згодом – гравітаційними требюше, забезпечувала постійне дистанційне ураження фортифікацій. Требюше дозволяли інженерам з високою точністю метати масивні кам'яні снаряди вагою понад 100 кг на відстань до 300 метрів, здійснюючи планомірне руйнування стін та чинячи руйнівний психологічний тиск на гарнізон, який цілодобово перебував під обстрілом [57, p. 15].

Стратегія оборони ніколи не обмежувалася пасивним, приреченим перебуванням за захисним периметром, а передбачала жорстку реалізацію комплексу активних наступальних контрзаходів, зокрема раптових мобільних вилазок кінноти для знищення облогової техніки противника та дезорганізації його табору [56, p. 235]. Оборона стін базувалася на ешелонованій, дисциплінованій взаємодії стрілецьких підрозділів та важкої піхоти, де впровадження у XIV ст. кам'яних машикулей (навісних бійниць) замість вразливих дерев'яних гурдиць дозволило здійснювати безпечний та смертоносний вертикальний обстріл противника біля самої основи мурів. Слід чітко зауважити, що замок функціонував також як надзвичайно складна соціальна мікросистема, слугуючи єдиним надійним притулком для

цивільного населення навколишніх феодальних володінь під час ворожих рейдів [12, с. 248].

Функціональні обов'язки каштеляна в умовах облоги виходили далеко за межі суто військового командування, охоплюючи жорстке господарське управління, раціональний розподіл мізерних пайків, боротьбу з панікою та підтримання залізної дисципліни під загрозою жорстоких покарань за зраду чи спробу здачі фортеці. Нівелювання стратегічного значення класичної висотної замкової фортифікації було історично невідворотним і зумовлювалося стрімким технологічним вдосконаленням вогнепальної артилерії у XV ст. [50, p. 98]. Традиційні високі кам'яні стіни, які століттями гарантували безпеку від штурмових драбин, виявилися критично нестійкими до величезної кінетичної енергії чавунних артилерійських ядер.

Це призвело до докорінної, революційної зміни принципів фортифікації та генези низькопрофільної бастіонної системи, що спиралася на товсті земляні вали для поглинання енергії вибуху. Попри цей технологічний злам, протягом понад п'яти століть класичний замок залишався абсолютним домінантним елементом військово-політичного ландшафту Європи, формуючи не лише специфіку ведення війни, але й саму структуру феодальних суспільних відносин [18, с. 450].

2.2. Лицарство: організація, звичаї, роль у військових конфліктах

Феномен лицарства (від нім. Ritter, фр. chevalier, ісп. caballero – вершник) становить основу розуміння соціальної та військової структури середньовічного суспільства. Лицарство виступало не лише як вузькопрофесійна військова корпорація, але і як носій специфічної субкультури, етичної системи та фундаментальної політичної ідеології. В сучасній історіографії прийнято розглядати лицарство як ключовий елемент феодальної системи, що сформувався на складному перетині германських

військових традицій, християнської етики та залишків римського впливу [44, с. 112].

Виникнення лицарства як окремого привілейованого стану було зумовлене суто технологічними змінами у військовій справі. Вирішальним фактором стало поширення жорсткого стремена та важкого сідла з високою лукою у VIII–IX ст. Ця, на перший погляд, проста інновація дозволила вершнику надійно фіксуватися у сідлі та завдавати страшного таранного удару списом, використовуючи всю кінетичну енергію коня в русі, а не лише м'язову силу своєї руки [18, с. 145]. Це перетворило важкоозброєного кіннотника на справжній «живий танк» Середньовіччя, головну ударну силу на полі бою, здатну з ходу прорвати майже будь-який піхотний стрій того часу.

Процес інституціоналізації лицарства був нерозривно пов'язаний з жорсткими економічними факторами. Комплект наступального та захисного озброєння (кольчуга, шолом, меч, спис, дерев'яний щит) та, що найважливіше, спеціально виведений і тренований бойовий кінь (дестріє), коштували неймовірно дорого [52, p. 85]. За підрахунками економічних істориків, вартість базового спорядження одного лицаря в XI ст. могла дорівнювати вартості стада з 20–30 биків, що становило статок цілого невеликого села. Утримання такого воїна вимагало стабільних ресурсів, які в умовах натурального господарства міг забезпечити лише земельний наділ – феод.

Військова функція нерозривно сплелася з монопольним володінням землею та абсолютною владою над селянами. Це сформувало класичну феодальну тріаду, описану єпископом Адальбероном Ланським, де лицарство посіло чільне місце bellatores – «тих, хто воює», захищаючи oratores (тих, хто молиться) та laboratores (тих, хто працює) [50, p. 101]. Цей негласний соціальний контракт легітимізував привілейоване становище військової еліти: вони платили за свій панівний статус не грошовими податками, а виключно «податком крові». Варто зазначити, що всередині самого стану існувала чітка ієрархія: заможні лицарі-банерети могли виставити на поле бою власний загін

під особистим прямокутним прапором, тоді як бідніші лицарі-бакалаври воювали під чужими стягами і часто ледве зводили кінці з кінцями.

Еволюція лицарства супроводжувалася поступовим формуванням унікального етичного кодексу, який поєднував варварську військову традицію особистої вірності вождю та християнську мораль. Католицька церква, намагаючись хоча б частково приборкати невгамовну агресію феодалів, яка роздирала Європу постійними міжусобицями, ініціювала миротворчий рух «Божого миру» та «Божого перемир'я» [24, с. 88]. Ці інституції суворо забороняли будь-які військові дії у святкові дні та захищали нонкомбатантів (священників, селян, купців). Згодом, під час масштабних Хрестових походів, Церква зуміла каналізувати цю внутрішню агресію назовні, трансформувавши образ грубого воїна-грабіжника у захисника істинної віри, вдів та сиріт.

Цей ідеологічний зсув знайшов яскраве відображення у літературі того часу, зокрема у жанрі епічних поем. У славетній «Пісні про Роланда» (XII ст.) чітко окреслено пріоритети ідеального лицаря: абсолютна, майже сакральна вірність своєму сюзерену, безстрашність перед лицем переважаючого ворога та безкомпромісний захист християнства [6, с. 315]. Характерною є цитата, що приписується Роланду перед лицем неминучої загибелі: «Ганьба поганим, а хоробрим слава!», що підкреслює примат нематеріальної честі над самим життям. Цей суворий ідеал вимагав від лицаря не лише фізичної сили, але й показової щедрості, яка демонструвала його соціальний статус; скупий лицар вважався огидним явищем [25, с. 142].

З розвитком витонченої придворної культури у XII–XIII ст., особливо при дворі впливової Елеонори Аквітанської, до суто військових чеснот додається концепція куртуазності. Ця система цінностей виникла під прямим впливом провансальської поезії трубадурів та культу Прекрасної Дами. Куртуазність вимагала від закутого в залізо воїна вишуканих манер, вміння складати вірші, вести світську бесіду та служити обраній дамі серця з тією ж відданістю, що й сеньйору. Це створило очевидний дисонанс між кривавою

реальністю жорстокої війни та літературним ідеалом, яскраво описаним у лицарських романах Артурівського циклу [44, с. 210].

Проте, як прагматично зазначає Жорж Дюбі, куртуазна література служила не лише приємною розвагою. Вона була потужним інструментом соціалізації молодих неагресивних воїнів, навчаючи їх контролювати власні емоції, сублімувати агресію та безконфліктно інтегруватися у складну, переповнену інтригами ієрархію феодального двору [12, с. 380]. Шлях до отримання омріяного лицарського звання завжди був тривалим процесом фахової підготовки, що починався з раннього дитинства. Хлопчика традиційно віддавали на виховання до двору заможнішого родича чи сюзерена, де він у якості пажа засвоював норми поведінки та вчився їздити верхи.

З 14 років юнак ставав зброєносцем (сквайром), отримуючи законне право носити меч і срібні шпори. Сквайр постійно супроводжував лицаря у небезпечних походах, ретельно доглядав за його дорогим спорядженням, допомагав одягати важкі обладунки та охороняв цінних полонених під час битви. Кульмінацією цього багаторічного процесу була церемонія посвячення (акколада). Якщо у ранньому Середньовіччі це було просте вручення зброї старшим товаришем, то з часом процедура еволюціонувала у складний релігійно-містичний ритуал [21, с. 45]. Кандидат проходив через обряд фізичного та духовного очищення, одягав білі шати, червоний плащ та проводив довгу ніч у самотній молитві в церкві.

Вранці сеньйор або місцевий єпископ урочисто оперізував його мечем, одягав золоті шпори і наносив символічний удар рукою по шиї або плазом меча по плечу. Рамон Луллій у своїй «Книзі про лицарський орден» (XIII ст.) детально розписує ідеологічний символізм кожного елемента: меч у формі хреста нагадує про розп'яття, спис – про правду, шолом – про сором'язливість [19, с. 140]. Невід’ємною частиною лицарського життя, своєрідною «школою війни» у мирний час, були масові турніри [48]. Вони виникли як кривава імітація битви, де дві групи кінноти сходилися стінка на стінку, але з часом

трансформувалися у жорстко регламентовані спортивні змагання через роздільний бар'єр.

Турніри виконували критично важливу економічну функцію. Для багатьох молодших синів, які за законом майорату не успадковували батьківські землі, це був ледь не єдиний спосіб заробити статки через викуп за переможеного суперника та привернути увагу багатої нареченої [31, с. 125]. Прагматична економіка викупів перенеслася з турнірів і на реальні поля битв: захоплення знатного бранця живим було значно вигіднішим за його вбивство, що перетворювало війну на своєрідну комерційну операцію. Саме на турнірах зародилася і стрімко розквітла геральдика – складна система розпізнавальних знаків на щитах, життєво необхідна для швидкої ідентифікації закутого в залізо воїна [51, p. 190].

У тактичному плані лицарська кіннота абсолютно домінувала на полях битв Європи протягом кількох століть (XI–XIII ст.), застосовуючи нівелюючу тактику шокового удару [18, с. 290]. Шикування щільним «клином» або розгорнутою лавою дозволяло легко проривати слабо організований ворожий стрій. Класичним прикладом тріумфу такої лицарської тактики стала доленосна битва при Бувіні 1214 р., де елітна французька кіннота Філіпа II Августа вщент розгромила коаліційні війська імператора Оттона IV [55, p. 112]. Однак панування лицарства ніколи не було гарантованим, адже його ефективність критично залежала від типу місцевості та дисципліни.

«Битва золотих шпор» при Куртре 1302 р. стала першим серйозним тривожним дзвоником для європейської аристократії. Там міське фламандське ополчення, грамотно використовуючи заболочену місцевість і штучні рови, цинічно перебило цвіт французького лицарства, яке загрузло у багнюці. Справжня системна криза класичного лицарства як домінуючої військової сили досягла свого апогею у XIV–XV ст. під час затяжної Столітньої війни [30, с. 85]. Битви при Кресі 1346 р., Пуатьє 1356 р. та Азенкурі 1415 р. беззаперечно продемонстрували фатальну вразливість лицарської кінноти перед масованим

застосуванням англійського довгого лука та дисциплінованою піхотою [8, p. 340].

Французьке лицарство, яке було наглухо скуте застарілим кодексом честі, що вимагав виключно прямої фронтальної атаки і вважав використання дистанційної зброї проявом ницості, раз за разом масово гинуло під зливою дешевих стріл. Паралельно з цією глибокою тактичною кризою відбувалася і суттєва організаційна трансформація. Монархи, прагнучи позбутися залежності від ненадійного феодального ополчення, почали укладати контракти та створювати професійні наймані армії [33, с. 130]. Знамениті ордонансні роти, створені королем Карлом VII у Франції в середині XV ст., стали першим реальним прообразом регулярної армії.

У цих нових умовах лицар поступово ставав професійним офіцером, отримував стабільну державну платню і був змушений підкорятися суворому військовому статуту, а не особистій васальній присязі [17, с. 170]. Остаточний і найнищівніший удар по багатовіковій військовій монополії лицарства завдала невідворотна «порохова революція» XVI ст. Проста свинцева куля почала легко пробивати найдорожчу міланську кірасу, нівелюючи роки тренувань і колосальну майнову перевагу феодала на полі бою. Тим не менш, лицарство не зникло безслідно; воно плавно трансформувалося у дворянство нового часу, передавши європейській культурі елітарний концепт офіцерської честі, який став символічним мостом між середньовічним героїзмом та новочасною військовою службою [43, с. 850].

2.3. Техніка війни: озброєння, тактика, технології

Розвиток військової техніки, озброєння та тактичних схем у період Середньовіччя являв собою безперервний процес взаємоадаптації засобів нападу та захисту. Цей процес визначав не лише характер збройних конфліктів, але й стимулював загальноєвропейський технологічний прогрес. В історіографії тривалий час домінував стереотип про середньовічну битву як

про хаотичне скупчення поєдинків, позбавлене тактичної думки [18, с. 512]. Сучасна медієвістика, спираючись на аналіз археологічних знахідок та військових трактатів, переконливо доводить наявність складної системи ешелонування військ, маневрування та комбінованого застосування різних родів зброї. Відомо, що праці античних стратегів, зокрема Флавія Вегеція Рената, активно вивчалися в аристократичних колах, формуючи базу для командування військами.

Технологічна еволюція металургії, механіки та хімії безпосередньо диктувала суворі умови на полі бою. Війна поступово перетворювалася з сезонного заняття феодального ополчення на високопрофесійну, надзвичайно капіталомістку сферу діяльності [54, p. 115]. Це вимагало безпрецедентної стандартизації озброєння, налагодження безперебійної логістики постачання армій та суворої злагодженості дій військових контингентів. Такі системні вимоги стимулювали розвиток ранніх державних інституцій та податкових систем, необхідних для утримання професійних найманих формувань, таких як італійські кондотьєри чи швейцарські баталії [34, с. 142].

Центральне місце у комплексі наступального озброєння середньовічного воїна беззаперечно посідав меч, який постійно еволюціонував відносно змін у захисному спорядженні противника [15, с. 11]. У період Раннього Середньовіччя домінував каролінзький тип меча – масивна зброя з паралельними лезами та широким долом, призначена для потужних рублячих ударів по противнику, захищеному м'яким обладунком або ранньою кольчугою. З розвитком металургії центри зброярства (Пассау, Толедо) почали продукувати сталь вищої якості, а поява надійного пластинчастого захисту у XIII–XIV ст. зумовила суттєві зміни геометрії клинка [22, с. 102]. З'явилися мечі зі зміщеним до гарди центром ваги та ромбоподібним перерізом, розраховані на швидкий колючий удар, здатний пробити вразливі зчленування лат.

Вершиною цієї еволюції стала поява естока (кончара) – довгого жорсткого меча без ріжучої кромки, призначеного виключно для уколу крізь

вузькі щілини обладунків. Паралельно набули поширення півтораручні (бастарди) та дворучні мечі (цвайгендери). Останні активно використовувалися найманою піхотою для перерубування ратищ ворожих списів та прориву щільного строю противника [9, p. 145]. Воїни часто застосовували специфічну техніку «напівмеча», перехоплюючи клинок лівою рукою для нанесення точних уколів у стики броні чи використання важкої гарди як імпровізованого молота. Незважаючи на появу нових видів зброї, меч залишався не лише найдорожчим інструментом війни, але й глибоко сакралізованим символом шляхетності.

Успіхи у виробництві суцільнометалевих обладунків, які зробили рублячі удари мечем майже неефективними, зумовили закономірний ренесанс ударно-дробильної зброї. Вона була значно дешевшою у виготовленні та не вимагала від воїна філігранної точності удару в тісноті рукопашного бою [13, с. 22]. Бойові сокири, булави, перначі та шестопери набули масового поширення як серед простої піхоти, так і серед елітної кінноти. Фізика дії цієї зброї полягала в тому, що навіть не пробиваючи викувану сталеву кірасу, жахлива кінетична енергія удару передавалася крізь метал на тіло воїна, викликаючи тяжкі заброньові травми без формального пролиття крові [25, с. 280].

Вузькоспеціалізованою зброєю проти латників став бойовий молот (клівець), оснащений важким тупим обухом з одного боку та вузьким дзьобоподібним бойком з іншого на довгому руків'ї. Концентрація колосальної сили удару на мінімальній площі вістря дозволяла клівцю легко пробивати сталевий лист обладунку, немов звичайний цвях [18, с. 635]. Це робило його надзвичайно смертоносним і невідворотним інструментом у жорстокій рукопашній сутичці, коли простір для замаху довгим мечем був фізично відсутній.

Окремим, абсолютно визначальним фактором тактичної еволюції став стрімкий розвиток довгої держакової зброї. Цей процес ліг в основу так званої «піхотної революції» XIV–XV ст. і докорінно змінив соціальний ландшафт

війни, забравши монополію на перемогу з рук аристократії [28, с. 372]. Звичайна піка, довжина якої у професійних німецьких найманців-ландскнехтів досягала п'яти метрів, повністю нівелювала тактичну перевагу важкої лицарської кінноти [50, p. 94]. Щільно збитий стрій піхотинців (баталія або терція), у якому перші ряди одночасно виставляли піки вперед, надійно впираючи їх у землю, створював практично непрохідну стіну для розігнаних бойових коней [30, с. 185].

Поряд із пікою масового поширення набула алебарда – універсальна комбінована зброя, що ефективно поєднувала властивості колючого списа, сокири та гака. Гаком піхотинець міг легко зачепити і стягнути закутого вершника з сідла в багнюку, а надважким лезом сокири розрубати пластинчастий обладунок чи травмувати коня. Цю нищівну ефективність блискуче продемонстрували швейцарські ополченці у битвах при Земпаху та Нансі. Саме домінування дисциплінованих формувань алебардників та пікінерів, здатних маневрувати у щільному строю, ознаменувало остаточний кінець панування лицарської кінноти [17, с. 168].

У сфері дистанційного ураження розгорнулася гостра конкуренція між традиційним луком та арбалетом, кожен з яких формував власну тактичну нішу. Англійський довгий лук, виготовлений з цільного шматка пружного тиса і висотою в людський зріст, демонстрував видатні балістичні характеристики [29, с. 75]. Маючи силу натягу понад 60 кілограмів, він вимагав від стрільця феноменальної фізичної сили. Тренований лучник міг випускати до десяти стріл за хвилину на відстань понад 200 метрів. Це створювало неймовірну щільність навісного вогню, здатного повністю дезорганізувати масовану кавалерійську атаку, як це сталося у битвах при Кресі 1346 р. та Азенкурі 1415 р. [55, p. 180].

Стріли з вузькими гранчастими бронебійними наконечниками ефективно пробивали кольчугу, ранні перехідні обладунки та смертельно ранили коней. Проте головним і нездоланним недоліком довгого лука була вимога до багаторічного тренування стрільця, що призводило до специфічних

скелетних деформацій у лучників. Це робило абсолютно неможливим швидке поповнення втрат серед цих унікальних професіоналів у разі епідемії чи катастрофи [18, с. 740]. Арбалет, навпаки, являв собою справжній тріумф інженерної механіки. Сталева або композитна дуга зводилася за допомогою механічних пристосувань (ворота або системи блоків), накопичуючи потенційну енергію, що в рази перевищувала натяг лука [50, p. 98].

Така механіка забезпечувала важкому металевому болту нівелюючу пробивну здатність на коротких дистанціях. Більше того, навчання стрільбі з арбалета вимагало мінімум часу, що дозволяло європейським правителям швидко озброювати міське ополчення та створювати елітні загони найманців, як-от генуезькі арбалетники. Критичним недоліком арбалета була його вкрай низька швидкострільність (до двох пострілів за хвилину) та вразливість тятиви до вологи [27, с. 145]. Через це арбалетники потребували прикриття великими ростовими щитами (павезами). Ефективність зброї в руках простолюдина була настільки шокуючою, що Другий Латеранський собор 1139 р. марно намагався заборонити її використання між християнами.

Еволюція захисного озброєння розвивалася паралельно із вдосконаленням засобів ураження, перетворюючись на безпрецедентну гонку озброєнь. До XIII ст. домінуючим типом захисту залишалася кольчуга, майстерно сплетена з десятків тисяч склепаних залізних кілець [13, с. 25]. Кольчуга чудово захищала від ковзних та рублячих ударів мечем, але була критично вразливою до прямих уколів списом та ударів дробильної зброї. Зростання пробивної потужності арбалетів призвело до появи надійного перехідного типу обладунку – бригантини, яка складалася з металевих пластин, наклепаних на міцну тканинну основу зсередини [52, p. 185].

Остаточним вирішенням проблеми виживання на полі бою став повний гладкий пластинчастий обладунок, який набув архітектурно завершених форм у міланських (з округлими формами для рикошету) та готичних (з характерним гофруванням) зразках XV ст. Надзвичайно складна система шарнірних з'єднань забезпечувала воїну високу рухливість, зводячи нанівець

ефективність більшості традиційної холодної зброї [13, с. 30]. Поява та швидка адаптація вогнепальної зброї стали фундаментальним технологічним зламом, що безповоротно змінив військову справу.

Винахід пороху спочатку знайшов застосування у поліоркетиці. Ранні артилерійські системи (величезні бомбарди) стріляли важкими кам'яними ядрами і використовувалися для повільного руйнування фортечних мурів, відігравши вирішальну роль у падінні Константинополя у 1453 р. [50, p. 102]. Протягом XV ст. використання металевих ядер та відливання стволів з бронзи суттєво зменшило калібр та час перезаряджання гармат. Артилерія стала мобільною завдяки колісним лафетам, що дозволило ефективно використовувати її для розсіювання ворожих шикувань у польових битвах [55, p. 210].

У другій половині XV ст. з'явилася аркебуза з ґнотовим замком, який опускав палаючий ґніт на полицю після натискання спускового гачка. Попри те, що ранні аркебузи катастрофічно поступалися лукам у швидкострільності, їхня бронебійна здатність була безпрецедентною. Важка свинцева куля здатна була пробити міланський обладунок з відстані 50 кроків, а гуркіт і дим створювали неймовірний психологічний тиск [34, с. 195]. Це остаточно демократизувало війну: піхотинець з рушницею міг одним пострілом знищити елітного лицаря, поклавши край середньовічній парадигмі та проклавши шлях регулярним арміям Нового часу [30, с. 215].

РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

3.1. Місце і роль теми у шкільному курсі

Вивчення історії військового мистецтва, еволюції наступальної зброї, захисних обладунків та фортифікаційної архітектури епохи Середньовіччя посідає особливе, концептуально важливе місце у шкільному курсі всесвітньої історії. Відповідно до базових принципів чинного Державного стандарту базової середньої освіти та загальної філософії Нової української школи, сучасна історична освіта свідомо і категорично відмовляється від механічного заучування хронології війн чи простого переліку результатів битв [2]

Натомість мілітарна історія стає надзвичайно ефективним і багатогранним дидактичним інструментом для комплексного формування предметних компетентностей семикласників. Військова справа розглядається сучасною дидактикою не як ізольований, суто технічний феномен, а як своєрідне дзеркало, що максимально об'єктивно відображає глибокі соціально-економічні, металургійні, технологічні та світоглядні трансформації середньовічного суспільства впродовж тривалого часу. Як зазначає О. І. Пометун у своєму дослідженні щодо реалізації компетентнісного підходу, завдання вчителя полягає у тому, щоб навчити дитину бачити за фактами збройних конфліктів долі людей та закономірності розвитку цивілізації [46, с. 149].

Згідно з чинною Модельною навчальною програмою «Всесвітня історія. 7-9 класи», розробленою авторським колективом під керівництвом О. І. Пометун, військова проблематика майже ніколи не виділяється в окремий, ізольований блок [3]. Вона наскрізно та дуже органічно інтегрується у різні розділи навчального курсу. Найбільш виразно та концентровано цей матеріал представлений під час вивчення тем, присвячених становленню європейського феодального ладу, розгортанню масштабних хрестових походів на Близький Схід та тривалим міжнаціональним конфліктам, таким як Столітня війна між

Англією та Францією. Учням віком 12-13 років об'єктивно властивий природний, підвищений психологічний інтерес до героїчних сюжетів, лицарської етики, батальних сцен та різноманітних видів зброї. Відомий методист Г. Г. Яковенко підкреслює, що ця вікова когнітивна особливість дозволяє сучасному вчителю цілком успішно використовувати мілітарну тематику як потужний мотиваційний гачок для залучення школярів до вивчення значно складніших, абстрактних політичних чи економічних процесів минулого [49, с. 55].

Роль військово-історичного матеріалу є абсолютно визначальною для глибинного розуміння семикласниками самої економічної та соціальної суті класичного феодалізму. Спираючись на фундаментальну працю видатного французького історика Марка Блока «Феодальне суспільство», вчитель аргументовано пояснює учням, що знаменита феодальна ієрархія формувалася виключно на основі жорсткого військового контракту [12, с. 68]. Школярі мають чітко усвідомити базовий економічний принцип тієї епохи: земля надавалася сюзереном своєму васалу виключно за обов'язкової умови несення ним важкої і надзвичайно дорогої кінної військової служби.

Демонструючи висновки британського дослідника Е. Айтона щодо колосальної вартості спеціально виведеного лицарського бойового коня та повного комплекту сталевих обладунків, педагог наочно доводить дітям абсолютну економічну неможливість участі простого селянина у регулярному війську [52, p. 87]. Це дозволяє учням дуже логічно, без зайвого зазубрювання зрозуміти глибинні причини жорсткого соціального розшарування та монополізації легітимного права на ведення війни вузьким, закритим станом земельної аристократії.

Надзвичайно важливе місце у шкільній програмі відведено вивченню матеріальної культури війни, зокрема закономірностям розвитку замкової архітектури та еволюції наступального і захисного озброєння. Робота з цією специфічною інженерною темою безпосередньо сприяє активному формуванню просторової та інформаційної компетентностей учнів.

Аналізуючи праці західних науковців Р. Атцбаха та В. Мейєра про замки під час війни, вчитель демонструє, що фортеці постійно еволюціонували у відповідь на появу нових облогових машин [56, p. 104]. Розглядаючи 3D-реконструкції або детальні схеми класичного європейського замку з його центральною вежею, товстими мурами, глибоким ровом та машикулі, семикласники вчаться працювати з нетекстовими, складними візуальними джерелами історичної інформації. Кам'яний замок поступово постає перед школярами не лише як пасивна, неприступна військова твердиня, але і як потужний адміністративний, фінансовий та культурний центр цілого регіону, що контролював торговельні шляхи.

Водночас вивчення поступового історичного переходу від простої залізної кольчуги XI століття до складних суцільнометалевих лат 15 століття дає змогу чудово проілюструвати загальний рівень тогочасного технологічного прогресу. Як переконливо доводить у своїх дослідженнях український історик Ю. В. Борискін, на прикладі подій Столітньої війни можна простежити справжню гонку озброєнь [13, с. 25]. Вчитель пояснює школярам, як саме масова поява на полі бою англійського довгого лука зі смертоносними бронебійними стрілами змусила французьких ковалів-зброярів шукати нові шляхи захисту тіла воїна, переходячи до виготовлення бригантин, а згодом і кірас. Технологічний аспект цих масштабних мілітарних змін, зокрема перші кроки впровадження примітивної вогнепальної зброї, дуже глибоко аналізує К. Оллманд, чиї ідеї допомагають учням зрозуміти вплив пороху на зміну тактичних схем піхоти [50, p. 102]. Такий прагматичний, інженерний підхід вчить підлітків встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між розвитком науки, металургії та змінами на політичній карті Європи.

Окремим і вкрай відповідальним дидактичним завданням для вчителя історії є поступова, науково обґрунтована деконструкція надмірно романтизованих міфів про Середньовіччя, які сьогодні масово нав'язуються підліткам поп-культурою та кінематографом. Для спростування стереотипу

про абсолютну неповороткість закутих у сталь лицарів доцільно залучати висновки Б. В. Гринчишина, який базує свої дослідження на методах історичного європейського фехтування [22, с. 103]. Демонстрація на уроці фрагментів ілюстрованого німецького манускрипту майстра зброї Ганса Тальгоффера дозволяє кардинально змінити уявлення учнів про індивідуальний бій XV століття [9, p. 75]. Семикласники наочно переконуються, що середньовічне фехтування було не примітивним, хаотичним рубанням важкими мечами, а складною, науково вивіреною біомеханічною системою бойових мистецтв, де воїни в латах вільно застосовували борцівські заломи та швидко пересувалися полем бою.

Важливу соціальну та виховну функцію відіграє вивчення феномену лицарських турнірів. Спираючись на дослідження Ю. Скіри та Р. О. Кшановського, вчитель демонструє, що турніри були не лише школою війни у мирний час чи місцем демонстрації куртуазної поведінки перед дамами [48]. Це була складна економічна система та потужний соціальний ліфт. Учні дізнаються, що за правилами турніру переможець забирав дорогого коня та якісні обладунки переможеного або вимагав за них грошовий викуп [31, с. 125]. Це відкриває для школярів прагматичний вимір епохи: для багатьох безземельних воїнів, молодших синів у родинах, участь у турнірах та війнах залишалася чи не єдиним законним способом здобути багатство, престиж і підвищити свій соціальний статус у жорстко ієрархічному суспільстві.

Детальний методичний аналіз лінійки сучасних шкільних підручників з всесвітньої історії підтверджує стійку загальноєвропейську тенденцію до гуманізації військово-історичного наративу. Автори новітніх навчальних видань свідомо уникають надмірної мілітарної деталізації суто тактичних маневрів чи натуралістичних описів кровопролиття. Наприклад, у підручниках О. В. Гісема та І. Я. Щупака дослідницька увага фокусується на повсякденному житті людини на війні, її побуті у військовому таборі та медичному забезпеченні [20, с. 35]; [38, с.99]. Значний обсяг якісного ілюстративного матеріалу, зрозумілі картосхеми та спеціальні текстові рубрики ефективно

стимулюють пізнавальну активність дітей. Як підкреслює у своєму підручнику О. І. Пометун, сучасні завдання мають спонукати учня до самостійного порівняння, наприклад, можливостей кінного лицаря та міського ополченця, що стовідсотково відповідає вимогам діяльнісного підходу до навчання [36, с. 53-55].

Опрацювання військової історії має обов'язково відбуватися через активну взаємодію учнів з автентичними історичними документами, фрагменти яких подаються у спеціалізованих хрестоматіях. Наприклад, порівняльний аналіз уривків із французької «Пісні про Роланда» та іспанської «Пісні про мого Сіда» дозволяє семикласникам простежити еволюцію лицарського світогляду. У першому творі учні знаходять ідеалізований зразок васальної вірності, коли Роланд гине заради честі та свого сюзерена [6, с. 326]. Натомість аналіз історії Сіда Кампеадора демонструє абсолютно прагматичного воїна, для якого війна, захоплення здобичі та збір данини стають рутинними інструментами для відновлення власного політичного статусу та збагачення своєї родини [5, с. 377]. Залучення ж фрагментів хронік Жана Фруассара дозволяє школярам поглянути на реалії Столітньої війни очима сучасника, побачивши не лише подвиги королів, але й страждання простого люду [8, p. 466].

Фінальним і концептуально найскладнішим етапом вивчення військового мистецтва у 7 класі є розуміння процесу занепаду класичного лицарства та появи найманих армій у XIV-XV століттях. Використовуючи наукові праці Л. В. Войтовича та І. Мацюка, педагог розкриває економічні причини цього явища [17, с. 166]; [34, с. 78]. Учні аналізують, як масове використання швейцарських пікінерів, гуситських бойових возів та дисциплінованих міських ополчень руйнувало багатовікову монополію важкої кінноти. Як зазначає М. М. Куцин у своєму дослідженні кризи лицарського війська, негнучкий кодекс честі, який вимагав прямих фронтальних атак та забороняв тактичні відступи, призвів до фатальних поразок французької аристократії при Кресі чи Азенкурі [30, с. 86]. Цей перехід до професійних

найманців дозволяє вчителю пояснити учням макроісторичні зміни: королі були змушені створювати регулярні податкові системи для оплати праці найманих солдатів, що зрештою стало потужним поштовхом до формування централізованих національних держав раннього Нового часу. Водночас розгляд справжніх, прагматичних мотивів хрестоносного руху, які ґрунтовно описує Д. Є. Забзалюк, виховує у семикласників об'єктивне ставлення до збройних конфліктів минулого, сприяючи формуванню свідомих антимілітаристських переконань [24, с. 76].

Тема військового мистецтва Середньовіччя посідає стратегічно важливе місце у шкільному курсі всесвітньої історії, виступаючи надійним і дієвим інструментом для розуміння соціальної, економічної та культурної специфіки епохи. Інтеграція мілітарної проблематики у навчальний процес дозволяє вчителю успішно відійти від сухого фактологічного викладу політичних подій та повноцінно реалізувати компетентнісний підхід через активну аналітичну роботу з візуальними джерелами, схемами фортифікацій, лицарськими епосами та військовими трактатами.

3.2. Методичні прийоми і форми роботи (проєкти, рольові ігри, віртуальні екскурсії)

Ефективна та науково обґрунтована імплементація складної військово-історичної проблематики епохи Середньовіччя у шкільний курс всесвітньої історії для 7 класу вимагає від сучасного вчителя категоричної відмови від застарілих, репродуктивних методів навчання. Як справедливо та аргументовано наголошують у своїх фундаментальних працях провідні вітчизняні методисти О. І. Пометун та Г. О. Фрейман, сучасний урок історії має базуватися виключно на принципах активного та інтерактивного навчання, де учень виступає не пасивним слухачем і реципієнтом сухої інформації, а повноцінним, вмотивованим суб'єктом пізнавального процесу [47, с. 129].

Вивчення специфіки середньовічних збройних конфліктів, еволюції лицарського стану та інженерних особливостей замкової архітектури є серйозним когнітивним викликом для підлітків. Тому сухий академічний фактаж щодо військових кампаній чи характеристик озброєння необхідно трансформувати у візуально привабливі, емоційно забарвлені та практично орієнтовані дидактичні форми. Використання широкого спектру методичних прийомів дозволяє повною мірою реалізувати компетентнісний і діяльнісний підходи, концептуальні засади яких ґрунтовно розкрито у новітніх дослідженнях О. І. Пометун [46, с. 89], перетворюючи процес засвоєння історичного матеріалу на дієвий інструмент формування критичного мислення здобувачів освіти.

Першочерговим завданням під час вивчення військової історії є подолання стереотипного уявлення про війну як про хаотичну та безглузду бійню, що вимагає залучення методів проєктної та дослідницької роботи. Г. Г. Яковенко у своєму навчально-методичному посібнику підкреслює високу ефективність організації самостійної пошукової діяльності учнів на уроках [49, с. 126]. Вчитель може запропонувати семикласникам серію міні-проєктів, спрямованих на вивчення матеріальної культури війни. Наприклад, спираючись на висновки дослідження Ю. В. Борискіна щодо еволюції лицарського обладунку часів Столітньої війни [13, с. 31], учні можуть підготувати дослідницький проєкт на тему безперервної гонки озброєнь між англійським довгим луком та французьким пластинчастим захистом. Працюючи в малих групах, школярі аналізують, як саме поява бронебійних стріл змусила ковалів відмовитися від традиційної кольчуги на користь бригантини, а згодом - і суцільнометалевих білих лат. Такий прагматичний, інженерний підхід до вивчення історії дозволяє учням усвідомити причинно-наслідкові зв'язки технологічного прогресу та зрозуміти, що розвиток зброї безпосередньо диктував зміни у тактиці бою та економіці держав, оскільки вартість нових обладунків стрімко зростала.

Надзвичайно потужним та інноваційним дидактичним інструментом для опрацювання військової історії є цілеспрямоване використання автентичних візуальних джерел, зокрема середньовічних військово-технічних трактатів (фехтбухів). Залучення фрагментів ілюстрованого манускрипту німецького майстра зброї Ганса Тальгоффера «Medieval Combat Manual» [9] дозволяє кардинально змінити уявлення учнів про індивідуальний бій. Демонструючи на інтерактивній дошці детальні гравюри XV століття, вчитель ілюструє концепцію, обґрунтовану в науковій статті Б. В. Гринчишина [22, с. 103]: середньовічне фехтування було не примітивним рубанням важкими мечами, а складною, науково вивіреною біомеханічною системою бойових мистецтв.

Учні наочно бачать техніку «напівмеча», борцівські заломи та больові прийоми, які застосовували лицарі у повних латах. Для посилення ефекту цей візуальний аналіз можна доповнити демонстрацією коротких відеороликів сучасних клубів історичної реконструкції та історичного середньовічного бою. Такий методичний прийом не лише викликає колосальний інтерес в учнівської аудиторії, але й формує навичку критичного аналізу візуальних джерел та спростовує антинаукові міфи, нав'язані голлівудським кінематографом щодо неповороткості закутих у броню воїнів.

Для глибокого та емоційного осмислення соціальних механізмів функціонування лицарського стану найбільш доцільним є застосування методу рольових та тренінгових ігор. Однією з найефективніших форм такої роботи є моделювання на уроці класичного лицарського турніру. Спираючись на фахові історичні дослідження особливостей проведення турнірів авторства Ю. Скіри [48] та Р. О. Кшановського [31], вчитель розподіляє між учнями специфічні соціальні ролі: розпорядника турніру (герольда), суддів, лицарів-учасників, їхніх зброєносців (сквайрів) та шляхетних глядачів. Герольди мають завдання дослідити та презентувати «герби» учасників, посилаючись на реальні правила геральдики (що корелює з працями С. Англо [51, p. 189]).

Лицарі, у свою чергу, повинні публічно проголосити клятву з дотриманням лицарського кодексу честі. Головна мета такої дидактичної гри

полягає не в імітації самої битви, а в реконструкції економічних та соціальних правил турніру. Учні дізнаються, що переможець забирав коня та обладунки переможеного або вимагав за них грошовий викуп. Це дозволяє школярам на практиці зрозуміти складну економіку війни та усвідомити, що для багатьох безземельних воїнів (молодших синів) участь у турнірах та війнах була чи не єдиним соціальним ліфтом та способом заробітку, що повністю відповідає прагматичним висновкам британського історика Е. Айтона [52, p. 135].

Окрім того, для пояснення макроісторичних процесів, складної системи васалітету, феодальних повинностей та логістики збору війська доцільно використовувати елементи глобальної історичної стратегії «Crusader Kings III». Візуалізація карти Європи з цієї гри дозволяє продемонструвати школярам, як саме сеньйор збирав своє ополчення з різних куточків держави, і чому процес мобілізації феодального війська займав місяці. Учні можуть побачити на екрані, скільки ресурсів (золота і провіанту) вимагало утримання навіть невеликого загону важкої кінноти, що чудово ілюструє тези М. Блока про економічну залежність лицарства від землі [12, с. 89]. Такий сміливий, інноваційний підхід до використання сучасної масової цифрової культури дозволяє вчителю розмовляти з учнями їхньою мовою, перетворюючи розважальний контент на потужний, науково обґрунтований освітній інструмент, який миттєво активізує увагу та мотивацію класу.

Не менш важливим дидактичним прийомом є організація роботи з художньо-історичними пам'ятками епічного жанру, які розкривають духовний та морально-етичний вимір військової справи. Використовуючи адаптовані уривки з хрестоматійних текстів «Пісні про Роланда» [6] та «Пісні про мого Сіда» [5], вчитель ініціює на уроці дискусійний клуб. Учням пропонується порівняти ідеалізований образ франкського лицаря Роланда, який гине заради честі та сюзерена, відмовляючись кликати на допомогу, із прагматичним образом іспанського воїна Родріго Діаса де Вівара (Сіда), для якого війна і здобич є інструментами відновлення справедливості та соціального статусу.

Аналіз цих полярних текстів дозволяє провести глибоку паралель між літературним ідеалом та жорсткою історичною реальністю комерціалізації війни. Симбіоз усіх описаних методичних прийомів - від гейміфікації та 3D-візуалізації до рольового моделювання і критичного аналізу епосу - дозволяє створити динамічне, сучасне та науково обґрунтоване навчальне середовище. У цьому середовищі складна мілітарна епоха Середньовіччя стає для семикласників не набором сухих дат, а живою, зрозумілою та неймовірно захопливою сторінкою світової історії.

3.3. Розробка фрагменту уроку

Логічним завершенням теоретико–методичного дослідження є практична розробка дидактичної моделі навчального заняття з всесвітньої історії для учнів сьомого класу. Запропонований нижче конспект уроку демонструє механізм імплементації рольових та дискусійних методів в освітній процес основної школи. Структура заняття базується на нормативних вимогах Міністерства освіти і науки України та поєднує класичну форму планування із сучасними інтерактивними технологіями навчання, що дозволяє відійти від лінійного викладу матеріалу на користь багатоперспективного історичного аналізу.

Тема: Військове мистецтво та лицарство в епоху Середньовіччя: технології, тактика, соціальні наслідки.

Мета: створити на уроці умови, за яких учні зможуть характеризувати особливості еволюції військової справи в Європі XI-XV століть; пояснювати економічні причини виникнення та занепаду лицарського стану; визначати складові військової переваги та причини поразок важкої кінноти; вдосконалювати вміння працювати з різними типами історичних джерел (епосом, хроніками, трактатами); розвивати критичне мислення через деконструкцію романтизованих міфів; виховувати повагу до історичної правди та загальнолюдські цінності; сприяти формуванню свідомої громадянської позиції.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

План уроку

1. Економічне підґрунтя лицарства: «немає землі без воїна».
2. Лицар на війні: – озброєння та тактика (гонка озброєнь); – ідеологічні принципи (кодекс честі); – битва очима очевидців (Столітня війна).
3. Криза лицарського війська та перехід до професійних найманих армій.

Хід уроку

1. **Виклик**. Вчитель розпочинає заняття з мотиваційного блоку, мета якого – створити емоційну напругу та ситуацію когнітивного дисонансу. Педагог звертається до класу: «Ми звикли бачити середньовічне лицарство крізь призму голлівудських фільмів як спільноту шляхетних героїв, що рятують світ у блискучих латах. Проте реальність 14 століття була шокуючою для самих сучасників: елітні підрозділи важкоозброєних вершників, на підготовку яких витрачалися десятиліття, раптом почали масово гинути від стріл простих селян та пік міських ремісників. Непереможна кавалерія, яка століттями панувала на полях битв, виявилася безпорадною перед новими технологіями. Чому ж те, що вважалося вершиною військового мистецтва, так швидко стало історією? Сьогодні ми маємо знайти відповідь на головне запитання нашого уроку: завдяки чому трималася влада лицарського стану і якою була реальна ціна військового прогресу в Середньовіччі?».

2. **Осмислення**. Перехід до основної частини уроку розпочинається з опрацювання першого пункту плану – економічних засад лицарства. Вчитель пропонує семикласникам на основі тексту підручника та роздаткових матеріалів проаналізувати зв'язок між землеволодінням та військовою службою. Спираючись на концепції Марка Блока, учні досліджують суть феодального контракту: земля надавалася лише в обмін на професійну кінну службу [12, с. 44.]. Педагог акцентує увагу на тому, що вартість спорядження лицаря (дестріє, обладунки, зброя) дорівнювала вартості цілого села, що робило війну привілеєм лише дуже вузького стану аристократії. Учні роблять

самостійний висновок, що середньовічна армія була не державною структурою, а союзом приватних землевласників, об'єднаних особистою вірністю сеньйору.

Далі фокус уваги зміщується на другий, найбільш об'ємний пункт плану – лицаря на війні. Розгляд блоку про озброєння вчитель розпочинає з пояснення «гонки озброєнь». Учні досліджують еволюцію захисту, яку ґрунтовно описав Ю. В. Борискін: від простої кольчуги до суцільнометалевих «білих лат» [13, с. 25]. Для розкриття підпункту про ідеологічні принципи вчитель використовує метод коментованого читання. Учням пропонується порівняти ідеалізований образ із «Пісні про Роланда», де герой гине за честь [6, с. ...], та прагматичний образ із «Пісні про мого Сіда», де війна є засобом збагачення та відновлення статусу [5, с. 377]. Педагог допомагає учням простежити контраст між літературним ідеалом та жорсткою реальністю, де лицарі часто перетворювалися на звичайних грабіжників.

Вивчення тактики бою перетворюється на структуровану рольову дискусію, яка є кульмінацією етапу осмислення. Клас об'єднується у дві групи для дебатів на прикладі битви при Кресі 1346 року. Перша група відстоює позицію французької лицарської еліти, апелюючи до важливості фронтального удару, переваги в соціальному статусі та непробивності лат. Друга група виступає від імені англійських командирів–прагматиків. Їхня риторика будується на інноваціях: масовому використанні лучників, виборі багнистого ландшафту та відмові від правил куртуазного двобою, як це описує К. Оллманд [50, p. 101]. Вчитель роздає фрагменти хронік Жана Фруассара, де описано, як англійські стріли нищили французьких коней [8, p. 586]. Для остаточного розвіювання міфів вчитель демонструє малюнки з трактату Ганса Тальгоффера, показуючи реальну техніку бою в латах, що вимагала не лише сили, а й знання біомеханіки [9, p. 104]; [22, с.102-104].

Перехід до третього пункту плану – занепаду лицарства – супроводжується аналізом причин політичних змін. Вчитель пояснює, що поразки елітної кінноти від піхоти призвели до кризи всієї феодальної системи.

Учні досліджують процес переходу до професійного найманого війська, який детально проаналізував І. Мацюк [34, с. 75]. Школярі усвідомлюють, що королі, які потребували постійної армії, були змушені централізувати фінанси та створювати податкові системи. Як зазначає М. М. Куцин, саме воєнна поразка лицарства стала поштовхом до посилення монаршої влади та формування сучасних європейських держав [30, с. 80]. Вчитель дає завдання: «Прочитайте уривок у підручнику І. Я. Щупака та дайте відповідь: яким чином вогнепальна зброя остаточно зрівняла шанси лицаря та звичайного городянина?» [38, с. 127].

3. **Рефлексія**. Завершальний етап уроку призначений для систематизації знань, виходу учнів із рольових позицій та перенесення історичного досвіду на сучасний контекст. Вчитель розпочинає рефлексію з обговорення особистісних оцінок лицарської епохи. Педагог звертається до класу із запитанням: «Що вам найбільше сподобалось у характері середньовічного лицаря, а що викликало осуд? Чи справедливими були слова очевидців про кінець доби "шляхетних воєн"?». Семикласники мають можливість висловити власні ціннісні судження, зважуючи вірність обов'язку проти соціальної зарозумілості та жорстокості до піхоти.

Вчитель організовує роботу, використовуючи інтерактивний метод «Мікрофон». Учні по черзі висловлюють власну думку щодо того, які уроки лицарства є актуальними для людини у XXI столітті. Педагог пропонує поділитися враженнями: «Що особисто для себе ви взяли з сьогоднішнього уроку? Чи змінилося ваше ставлення до героїв, яких ви бачили в кіно?». Підсумовуючи всі виступи, вчитель виголошує фінальне слово: «Кожен із нас сам обирає свій "кодекс честі". Проте історія вчить, що ніякі обладунки не захистять того, хто відмовляється бачити реальність та змінюватися. Незалежно від того, яку професію ви оберете, головне – навчитися критично мислити та нести відповідальність за власні рішення, не ховаючись за старими міфами». Таке завершення уроку забезпечує глибокий інтелектуальний слід від вивченого матеріалу.

ВИСНОВКИ

Опрацювання джерельної бази, яка включала автентичні військові трактати, епічні поеми та хроніки, у поєднанні з аналізом вітчизняної та зарубіжної історіографії, дозволило повністю відійти від романтизованих міфів про цю епоху. Застосування комплексу методологічних підходів дало змогу розглядати військову справу не як ізольований набір хаотичних битв, а як прагматичну, складну систему, що об'єктивно відображала глибинні соціально–економічні та технологічні трансформації феодального суспільства.

Дослідження замків як ключового елемента військової архітектури підтвердило, що вони функціонували не лише як пасивні оборонні споруди, але і як потужні адміністративно–економічні центри контролю над територіями. Доведено, що облогова війна, яка передбачала складне інженерне протистояння та тривалі блокади, домінувала над відкритими польовими битвами аж до масової появи ефективної вогнепальної артилерії у XV ст., яка остаточно нівелювала стратегічне значення висотних мурів.

Аналіз феномену лицарства виявив його подвійну природу як елітної військової корпорації та закритого соціального стану, чиє панівне становище базувалося на монополії земельної власності та вкрай дороговартісному озброєнні. З'ясовано, що попри формування витонченого куртуазного кодексу честі та релігійної ідеології «воїна Христового», реальні збройні конфлікти залишалися жорстокими комерційними підприємствами, де викуп за полоненого важив більше за ідеали. Встановлено, що класична кіннота, яка домінувала завдяки тактиці шокового удару, зазнала незворотної кризи під час Столітньої війни через свою нездатність адаптуватися до дисциплінованого опору піхоти, що дало поштовх до формування найманих армій. Розгляд техніки війни, озброєння та тактичних схем продемонстрував безперервну динаміку середньовічної гонки озброєнь. Доведено, що постійна взаємоадаптація наступальної зброї (від бронебійних стріл довгого лука до

важких алебард) та захисного спорядження (перехід від простої кольчуги до суцільнометалевого пластинчастого обладунку) безпосередньо стимулювала загальноєвропейський прогрес у металургії. Апогеєм цієї технологічної еволюції стала «піхотна революція» та поширення ручної вогнепальної зброї у XV ст., які демократизували військову справу, дозволивши простолюдину з рушницею ефективно вбивати закутого в сталь аристократа.

У методичній площині дослідження підтвердило, що тема військового мистецтва посідає стратегічно важливе місце у шкільному курсі всесвітньої історії для сьомого класу. Завдяки природному віковому інтересу підлітків до батальних сюжетів, цей матеріал виступає дієвим мотиваційним інструментом. Вивчення мілітарної історії дозволяє вчителю долати когнітивні бар'єри при поясненні складних макроекономічних процесів феодалізму, наочно демонструючи прямий причинно–наслідковий зв'язок між вартістю бойового коня вершника, тотальною соціальною нерівністю та формуванням владних інституцій.

Обґрунтовано прагматичну доцільність застосування інноваційних методичних прийомів та форм роботи, таких як навчальні проєкти, рольові ігри та віртуальні 3D–екскурсії середньовічними фортецями. Встановлено, що ці інтерактивні інструменти відповідають концепції Нової української школи, дозволяючи відмовитися від сухого репродуктивного зазубрювання дат на користь глибокого історичного аналізу.

Практична розробка фрагмента навчального уроку наочно продемонструвала механізм імплементації теоретичних академічних напрацювань у реальний освітній процес. Створена дидактична модель заняття з використанням рольових дебатів щодо ефективності різних тактичних схем та видів озброєння дозволяє змоделювати живий історичний конфлікт інтересів. Це забезпечує не лише міцне засвоєння знань про кризу лицарського стану, але й повноцінно реалізує виховну мету, формуючи у підлітків об'єктивне, зріле та антимілітаристське світобачення через усвідомлення руйнівної природи будь–якої війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Лист затвердженної постанови Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text (дата звернення: 20.04.2024)

2. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL: http://school19.zp.ua/wp-content/uploads/2020/10/derzhstandart-converted.pdf (дата звернення: 23.12.2023)

3. Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7–9 класи» (рекомендовано МОН України, наказ від 06.09.2023 № 1090). URL: https://mon.gov.ua/static objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch. prohr.5 9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/08.09.2023/Vsesvitnya.istoriya.7-9.kl.Pometun.ta.in-08.09.2023.pdf (дата звернення: 19.01.2026).

4. Навчальні програми. Всесвітня історія. Історія України. 6–11 класи.URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf (дата звернення: 19.01.2026).

5. Пісня про мого Сіда. Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія. К.: Либідь, 2005. С. 344 – 406.

6. Пісня про Роланда. Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія. К.: Либідь, 2005. С. 290 – 343.

7. Семко Я. С. Лицарство та хрестові походи середньовіччя: документи та матеріали: навчальний посібник. Одеса : Ун-т Ушинського, 2022. 229 с.

8. Froissart J. The Chronicles of Froissart. London : Macmillan, 1904. 760 p.

9. Talhoffer H. Medieval Combat Manual. London : Greenhill Books, 2000. 304 p.

10. The Medieval Chronicle IV. Leiden : Brill, 2004. 400 p.

Література

11. Бережанський В.Г. Озброєння війська Київської Русі. Археологія. № 3. 1998. С. 138–152.

12. Блок Марк. Феодальне суспільство / Переклав з французької Віктор Шовкун. Київ: Видавничий дім "Всесвіт", 2002. 528 с.

13. Борискін Ю. В. Еволюція лицарського обладунку часів Столітньої війни: захисне озброєння англійського та французького лицарства. Військово-науковий вісник. 2009. Вип.11. С. 18-33

14. Борискін Ю. В. Нові публікації джерел до історії Столітньої війни (1337-1453). Військово-науковий вісник. 2009. Вип. 12. С.3-13.

15. Валентирова К. Дослідження середньовічної клинкової зброї в Європі: історіографія // Вісник КНУ. 2020. С. 9-16

16. Васильків І.Д. Всесвітня історія : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2020. 176 с.

17. Войтович Л. В. Зародження професійного війська.Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 21. С. 164-175

18. Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва (бл. 3060 до Христа – початок XVI ст.). Харків: Фоліо, 2017. 986 с.

19. Войтович, Леонтій, Назар Козак, Юрій Овсінський, Модест Чорний. Medium aevum: середні віки, за ред. проф. д.і.н. Л. Войтовича. (Львів: «Тріада Плюс», 2010), 511.

20. Гісем О.В. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2020. 144 с.

21. Грачев Ю. Г. Англійське рицарство. К., 2004. 102 с.

22. Гринчишин, Б. В. "Історичне фехтування і наукове дослідження середньовічного озброєння: точки дотику." Грані 9 (2015): 101-106.

23. Дюпон-Мельниченко Ж., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. Львів: Класика, 2001. 170 с.

24. Забзалюк Д. Є. Хрестоносний рух середньовіччя: політико-правовий вимір. Львів : СПОЛОМ, 2020. 412 с

25. Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. 512 с.

26. Історія війн та військового мистецтва (у тому числі історія українського війська). Ч. І. З війн стародавнього світу до другої світової війни: навч. посіб. / В.В. Пугач, С.С. Корольов, Петрук О.В. та ін. Х.: ВЮІ НЮУ ім. Я. Мудрого, 2021, 136 с

27. Корольов С. Історія війн та військового мистецтва : навч. посіб. Київ, 2019. 217 с.

28. Кривизюк Л. Криза лицарства і початки формування професійного війська. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2011. Вип. 20. С. 369-376

29. Купченко-Гринчук О. М. Спорядження англійської армії в роки Столітньої війни (1337-1453) / О.М. Купченко-Гринчук. Археологія. 2011. № 2. С. 72-81.

30. Куцин М.М. Криза лицарського війська та початки формування професійних армій у XIV-XV ст.: історіографічний аспект: дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. 236 с.

31. Кшановський Р. О. Особливості лицарського турніру в середньовічній Англії: історіографічний огляд (XX – початок XXI ст.). Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 114. С. 123-127.

32. Кшановський Р. О. Трансформація лицарського стану в Англії (XIII – першої половини XV ст.) : дис. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2019.

33. Кшановський Р.О. Трансформація лицарського стану в Англії доби Едуарда ІІІ: соціально-політичний, економічний і військовий аспекти. Військово-науковий вісник. 2015. Вип. 24. С. 125–138.

34. Мацюк І. Перехід до професійного найманого війська: причини, становлення, наслідки (кінець XII – початок XVI ст.: дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017. 224 с.

35. Подаляк Н.Г. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти. К.: Генеза, 2020. 176 с.

36. Пометун О.І. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти. К.: Видавничий дім «Освіта», 2020. 176 с.

37. Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Всесвітня історія : підручник для 7 кл. закладів загальн. серед. освіти. Тернопіль: Навчальна книгаБогдан, 2020. 176 с.

38. Щупак І.Я. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2020. 176с.

39. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 260 с.

40. Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Історія середніх віків : у 2 т. Чернівці : Наші книги, 2011. Т. 1. 594 с.

41. Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Історія середніх віків : у 2 т. Чернівці : Наші книги, 2011. Т. 2. Високе і пізнє Середньовіччя. 616 с.

42. Гордієнко В. В., Гордієнко Г. М. Кривошея І. І. Історія середніх віків. Практикум. Частина І: навч. Посібник. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 576 с.

43. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.

44. Крижановська О.О., Крижановський О.П. Історія середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій. Київ: Либідь, 2004. 368 с.

45. Кузовков В. В., Горбенко К. В. Історія середніх віків : навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти. Миколаїв : Іліон, 2020. 247 с

46. Пометун О. І. Реалізація компентнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. Український педагогічний журнал. 2015. № 2 С. 146-157.

47. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.

48. Скіра Ю. Особливості проведення лицарського турніру в Середньовічній Європі XII XIII ст. https://lvivhistoricalclub.com/2014/09/03/%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE/ (дата звернення: 10.02.2026)

49. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. – 324 с.

50. Allmand C. T. New Weapons, New Tactics, 1300-1500. The Cambridge Illustrated History of Warfare: The Triumph of the West / Ed. by G. Parker. Cambridge : University Press, 1995. P. 92-105.

51. Anglo S. Financial and Heraldic records of the English tournament. Journal of the Society of Archivists.1962. Vol. 2, №. P. 183-195.

52. Ayton A. Knights and Warhorse: Military Service and the English Aristocracy. Woodbridge: The Boydell Press, 1999. 303 p.

53. Ayton A. The Military Revolution from a Medieval Perspective: State,

54. Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe. London: B. Tauri , 1995. 224 p.

55. DeVries K., Dougherty M. Battles of the Medieval World 1000–1500. London : Amber Books, 2006. 224 p.

56. Atzbach R., Meyer W. Castles at War. Aarhus : Aarhus University Press, 2015. 350 p.

57. Medieval Warfare. Vol. 11. Issue 5. 2013. 23 p